

алғышарты - оның коммуникацияда жүзеге асуы, ал ол тек медиа кеңістікте ғана мүмкін болмақ.

Басқа факторлармен шартты түрде байланыста болатын ұйымдастырылған түрде болады. Саяси оқиғаға бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан ешқандай назар аударылмаған жағдайда, оны газеттің басты мақаласы ретінде көрсететіндей әрекеттер жасалады. БАҚ-да саяси оқиғаның көрініс тауып, талқыға түспеуі "саяси өлім" ретінде бағаланады [3].

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, саяси дискурс, біріншіден, күрделі коммуникативтік құбылыс; екіншіден, арнайы бағытталған әлеуметтік іс-әрекет; үшіншіден, қатысушылардың психологиясының субъектілігін көрсетеді; төртіншіден, ақпарат алмасып, білімді қалыптасыратын когнитивті іс-әрекет. Саралай келе, саяси дискурстың құрылымы, қатысушылары, мазмұны, мақсаты, түрлері туралы келтірілген мәліметтер әлі де толықтырулар мен терең зерттеуді қажет етеді. Біздің бұл еңбегіміз қазақ тілінде дискурстың құрамдас бөліктерін жан-жақты сипаттап көрсеткен алғашқы материалдардың бірі. Бұл салаға қатысты зерттеулер әлі де кенже қалып келеді. Болашақта бұл олқылықтың орны толтырылып, ғалымдардың еңбектерімен толғады деп сенеміз. Саяси дискурс - қоғамның даму бағытын, мақсатын, болашағын көрсететін айнасы, елімізде демократияның қалыптасуымен ғана дамуға мүмкіндік алған институционалды дискурстың бір тармағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2-х т. — М.; Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925. Т. 1. А-П. — 402 с.
- 2 Дойч К. Нервы управления: модели политической коммуникации и контроля — The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control, 1963. — 459 с.
- 3 Дейк ван. Т.А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 8. — М.: Прогресс, 1978. — 336 с.

FTAXP 16.31

А.Б. Нұржанова¹

¹Сулейман Демирел университеті
Алматы қ., Қазақстан

АДАМНЫҢ СЫРТҚЫ КЕЛБЕТІ МЕН ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІН СИПАТТАЙТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аңдатпа. Мақалада адамның сыртқы келбеті мен жас ерекшелігін сипаттайтын соматикалық фразеологизмдер қарастырылады. Адамның

сыртқы келбеті мен жас ерекшелігін сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің семантикалық ерекшелігін айқындау тілдік бірліктерді «сұлулық», «сүйкімсіздік», «жастық шак», «кәрілік» «Адамның сыртқы келбеті мен жас мөлшері» фразеологиялық қабатын түзетін соматикалық фразеологизмдер анықтау және талдау.

Кілт сөздер: қарабайыр дүние бейнесі, адамның сыртқы келбеті, жас мөлшері, фразеологизмдер.

Аннотация. В статье рассматриваются соматические фразеологизмы казахского языка, описывающие внешность и возраст человека. Целью исследования является выявление семантических особенностей фразеологических единиц современного казахского языка, образующих языковую (фразеологическую) категорию «внешность и возраст человека». Отбор материала осуществлялся на основе таких слов - индикаторов, как «сұлулық», «сүйкімсіздік», «жастық шак», «кәрілік». В результате была составлена фразеологическая категория «внешность человека», «возраст человека».

Ключевые слова: наивная картина мира, внешность человека, возраст, фразеологизмы.

Abstract. The article considers somatic phraseological units of Kazakh language that describe appearance and age of a person. The subject of the study is semantics of phraseological units that designate the appearance and age of a person. The aim of the study is to identify semantic features of phraseological units of modern Kazakh language that form the language (phraseological) category «appearance and age of a person». The selection of the material was carried out on the basis of such identifier words as «sululyk», «syikimsizdik», «jastyk shak», «karilik». As a result, the phraseological category «person's appearance» and «person's age» was compiled.

Key words: naive worldview, appearance of a person, age, phraseological units.

«Адамның сырты» танымының когнитивтік моделі адамның дүниені сезімдік қабылдау әрекеті негізінде жүзеге асып, біртіндеп пайымдауға ұласады, яғни «сыртқы адамды» қоршаған ортаның нысаны ретінде тану сенсорлық қабылдаудан басталады. Демек «адамның визуалды образы сенсомоторлық тәжірибенің нәтижесі болып табылады және ол перцептивтік жалпыламалық сипатта болып келеді» [1].

Қабылдаудың (восприятие) негізгі модустарының бірі көру десек, «сыртқы адамды» танудың алғашқы және қарапайым сатысы көру арқылы басталып, адамның сыртқы келбеті көз тоқтату арқылы ойға тоқылады, тіл арқылы «суреттеледі». Мәселен, «сұлулық» ұғымына қатысты көргеннің көзі тойғандай, көз тартарлық, көзге жылы ұшырау,

караса көз тоймайтын т.б., «сүйкімсіз» ұғымын білдіретін көзге қораш (сырт кейпі келіссіз), көзге жылпың, сыртқа қылпың көрінді (жағымсыз), көзге түрткі болу (жексұрын болу) т.б. соматикалық фразеологизмдер адамның көз жанары ішкі эстетикалық қажеттіліктің қанағаттануы немесе қанағаттанбауының құралы ретінде «сұлулық» пен «сүйкімсіздік» категорияларын айқындаудың арқауына алынатынын көрсетеді.

Адамның сыртқы келбетіне байланысты образдар «галлереясын» жасауда тіл бірліктерінің ішінен соматикалық фразеологизмдер айырықша белсенділік танытады. Олардың денотативтік және коннотативтік мағыналары адам келбетін кескіндеудің тілдік моделін сомдайтын болса, образдық-фондық негіздері ұлттық эстетикалық таным-талғамның, дүниетанымдық көзқарастардың, адамды қоршаған табиғи және әлеуметтік-қоғамдық, мәдени ортаның әр алуан қырына берген бағаның тұтастығын құрайды. Адамның бет-әлбет, дене бітімінің, жас ерекшелігіне байланысты сыртқы түр-тұрпаттағы өзгерістердің денотативтік мінездемесі мен жалпы физиологияның бейнелі сипаттамасын жасауда жан-жануарлар, құс, өсімдік атаулары мен тұрмыстық зат атауларының айрықша белсенділік танытуын табиғатпен біте қайнасып, үндестікте тірлік кешкен қазақтың көшпелі өмір салтымен, тұрмыстық мәдениетінің өзіндік ерекшелігімен түсіндіруге болады. Жалпы алғанда, «адам әлемі мен жан-жануар әлемі арасындағы параллелизм жан-жануарлар атауларының фразеологиялық бірліктер құрамында жиі кездесуін және мұндай фразеологизмдердің сөйлеуде кең қолданылуын айқындайтын басты фактор болып саналады.

Жан-жануар бейнесіне қатысты қалыптасқан ассоциация біртіндеп сол бейнеге сәйкес келетін тілдік оралымға айналады»-дейді Т.В.Козлова [2]. Мәселен, көшпелі өмір салтына негізделген қазақы эстетикалық талғам бойынша адам көзінің қой мен ботаның көзіне, мойыл мен қарақатқа ұқсас болуы, яғни қызғылт-сұры немесе тұнық қара түс пен дөңгелек пішін көз сұлулығының өлшемі етілетін болса, жұмыр пішін дене сұлулығының (жұмыр білек, тоқ балтыр), бәйге атының, жыланның қимылы адамның қимыл сұлулығын (жаратылған аттай, әбжыландай толғану) айқындаудың көрсеткішіне алынады. Демек қазақ халқының менталитетінде адамның бет-келбетінің, тұлға-тұрпатының сын-сипатын сипаттауда мәдениеттің соматикалық коды түр-түстік, фитонимдік, зооморфтық, заттық кодтармен тоғыстырылып, соматизмдердің семантикалық өрісінің ассоциациялық мүмкіндігі артады.

Фразеологиялық мағыналардың қалыптасуындағы ұлт менталитетінің рөлін зерделеу барысында Г.Смағұлова: «адамның сұлулық, әдемілік сипаттарын бейнелеуде ұлттық мәдени өмір салты, қоршаған орта, жер жағдайы, құбылысты қабылдау ерекшеліктері көрініс беріп отырады» - дейді [3].

Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде жинақталған адамның сыртқы бейнесі туралы түсінік адамның гендерологиялық жіктелісіне негізделеді де, «әдемілік – сұрықсыздық», «сүйкімділік – сүйкімсіздік» категориялары арқылы сипатталады.

Адам болмысының ең жоғарғы эстетикалық жағдайын сипаттайтын әдемілік категориясы шеңберін қазақтың әйел әдемілігі мен ер адамның келбеттілігі жөніндегі танымдық ұстанымдары көрініс табатын образдардың ассоциативтік аясының кеңдігі айқындай түседі. Қазақтың көркемдікті қабылдауға қатысты эстетикалық талғамы бойынша әйел адамның бет, қас, кірпік, көз, мұрын, ауыз, ерін, тіс, иек, мойын, бел, ет-тері сияқты сыртқы дене мүшелерінің нақты детальдарына, әйел затының мүсін, қылық – қимыл сұлулығына айрықша назар аударылып, олардың тілдік бейнелерін түзуге өсімдіктер мен жан-жануарлар әлемінің, сан түрлі заттар мен құбылыстардың сын-сапа қасиеттері, түр-түс әлемі арқау етіледі және фразеологиялық теңеулік конструкциялар арқылы сипатталады.

Әйел әдемілігіне қатысты образдарды сомдауда адамның ішкі ағзаларының теріге әсері қазақы дүние бейнесінде көбіне қызыл және ақ түстермен беріледі. Қарабайыр тілдік сана денсаулықты әйел әдемілігінің маңызды компоненті ретінде көрсетуде қызыл түсті «қан тазалығының», ақ түсті «тері өңі тазалығының» кепілі етеді. Басқаша айтқанда қызыл және ақ түс қарабайыр дүние бейнесінде денсаулықтың соматикалық коды ретінде пайдаланылады. Мысалы: қызылы қызыл, ағы ақ, аққұбаша келген, бидай өңді, қырдың қызыл гүліндей, қызыл шырайлы, екі беті алмадай, нарттай қызыл т.б. Сондай-ақ әйел затының денсаулығын болашақ ұрпақ қамымен байланыстырған қазақы қарабайыр сана орташа толықтықты әйел әдемілігінің маңызды сыңары етіп тілде бес биенің сабасындай, аяқ-қолы балғадай тұрақты тіркестер арқылы бекітеді.

Дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде жалпы сұлу әйел образы көргеннің көзі тойғандай, топты ортадан ойғандай, қаса сұлу, хордың қызындай, жаяу жатып, атты түсіп қарағандай, тілмен айтып жеткізе алмайтын, қараса көз тоймайтын, жаңа туған айдай, т.б. тұрақты тіркестер көмегімен сомдалатын болса, әйел тәнінің жеке детальдарына «сұлулық», «әдемілік» категориясы тұрғысынан берілген эстетикалық бағаны дүниені көрнекі де көркем етіп қабылдаудың нәтижесінде түзілетін дүниенің поэтикалық бейнесінің тілдік модельдері деп санауға болады:

- әйел затының бет-әлпет сұлулығы: қой көзді, қолаң шашты, қасы қияқтай, көзі қаракаттай, құралай көз, мұрны пістедей, қыр мұрын, аузы оймақтай, ерні шиідей, екі беті алмадай, ай десе аузы, күн десе көзі бар, ай қабак, алтын кірпік, аққудың топшысындай аппақ иек, аршыған жұмыртқадай (бет), тістері тізіп қойған ақ мәрмәрдай т.б.;

- бел мен білек сұлулығы: жұмыр білек, ақ білек, саусағы сүйріктей, аршын төс, белі қылдай, қыпша бел, бұраң бел, құмырысқа бел т.б.;
- ет-тері сұлулығы: аппақ қардай ет, наурыздың ақша қарындай (ет) т.б.;
- мүсін сұлулығы: алтын асықтай, киіктің асығындай, сымға тартқан күмістей, Сырдың, аққудың көгілдіріндей т.б.;
- қылық – қимыл сұлулығы: кер маралдай керіліп, бір басарға ерініп, толған айдай толықсып, ақ сазандай бұлқысып, құнан қойдай бой тастап, жүйрік аттай ойқастап, томағасын алдырған ақ сұңқардай, тотыдайын таранған, сұңқардайын сыланған, т.б.

Ер адамның сыртқы кескін – келбетіне қатысты алғанда қазақтың эстетикалық талғамындағы әйелге тән «сұлулық», «әдемілік» категориясы «келбеттілік» категориясымен ауыстырылып, «дүниенің қарабайыр бейнесінде» еркектің қажыр, қайрат, күш, айбар сияқты қасиеттері ер адамның жас мөлшеріне байланысты қимыл-қылығымен астастырылады да «көріктілікті» айқындаудың сапалық көрсеткіші етіледі. Басқаша айтқанда ер адамның сыртқы келбетін эстетикалық бағалау оның ішкі қасиеттерін этикалық бағалаумен тікелей астасып жатады.

Ер адамның сыртқы бейнесін сомдауда ассоциацияға аңдардың ең жүректілері саналатын арыстан, қабылан, жолбарыс, төрт түлік ішінен құр ат, жаратылған ат, қыран құстар қатарынан қаршыға, бүркіт, сұңқар, лашын, қырғи, өсімдік әлемінен қарағай, емен сияқты діні мықты ағаштар, найзағай, жасын тәрізді табиғат құбылыстары, тоқпақ, диірмен тасы сияқты тұрмыстық заттар түседі де, олардың «қаттылық», «мықтылық», «күштілік», «өткірлік» категорияларын құрайтын белгілері ер адам келбетін танытудың өзегі етіледі. Мысалы: торсық шеке (ұл), қаршыға көз, ат жақты, сүліктей қара мұртты, күзен бел, мұртты қияқтай, қаршығадай алғыр кескінді, екі иығына екі кісі мінгендей, ерттеп қойған құр аттай, арыстандай айбатты, қабыландай қайратты, жолбарыстай келбетті, лашын құстай түйілген, қанды көз қыран құстай, қызылшыл қырандай, қаршығадай бойы бар, үйдей үлкен ойы бар, қас батырдай пішіні, жас емендей, тіп-тік боп тауда өскен қарағайдай, жұдырығы қол ағаштай, жарқ еткен найзағайдай көз жанары, түсі суық, найзағайдың отындай жарқылдаған (қимыл), от шашқан өткір көз, екі иығы қақпақтай, бұлшық еті тоқпақтай, диірменнің кесек тасындай (тұлға), қапсағай денелі т.б.

«Сүйкімсіздік» категориясының семантикалық өрісін тудыратын фразеологиялық бірліктер де гендерлік сипатқа ие болып келеді. Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде ер адамның сыртқы түр-тұрпатының көзге қораш детальдары оның мінез-құлқының жағымсыздығын, әлеуметтік жағдайы мен көңіл-күйінің төмендігін баса көрсетумен ұштастырылады. Мысалы, тұрмыс-

тіршіліктің ауыртпалығы ер адамның арық болуымен, жүдеу көрінуімен (жағына пышақ жанығандай, мойны ырғайдай, биті торғайдай, бетегедей қуарған сақал-шаш) сипатталатын болса, ішкі жағымсыз сезім-күйдің сыртқы симптоматикасы түрі өрт сөндіргендей, көрден жаңа тұрғандай, қаңтарда қатқан мұздай, жайсыз мінездің сыртқа тебуі (қу аяқ, қу ауыз, тоң мойын, кердең мойын, кер азу) түрінде көрініс береді.

Дүниенің тілдік бейнесінде сұрықсыз ер адам образының ассоциативтік өрісі сүйкімсіз әйел образына қарағанда кеңдеу болып келетіні байқалады. Ер адамның сыртқы портретін түзуде акцент бас (қауға бас, бас терісі келіспеген, шақша бас), сақал-мұрт (қаба сақал, тікенек мұрт), бұжыр бет (ит кемірген асықтай), қабақ (қабағы қалың), көз (сығырайған ұры көз, жіпсік көз), ерін (жалақ ерін), мойын (бұқа мойын), дене бітім (кескен томар секілді, атан түйедей өңкиген, қу борбай, кебеже қарын, шұбар төс) сияқты соматизмдерге түсетін болса, сүйкімсіз әйел портретін жасауда тіл әйелдің сыртқы кескін-келбеті, түртұлғасының көз арқылы қабылдаудағы эстетикалық талғамға сай келу, келмеуін емес, «әйелге тән» деп қабылданған стереотиптік ұғым-түсінікке қайшы келетін мінез-құлықтың сыртқы көрінісін бейнелейді. Әйел затын «сұлу, әдемі, ажарлы» деп таппаған жағдайда қазақы дүние бейнесі әйел дене бітімі мен келбетінің әр деталіне «сүйкімсіздік» тұрғысынан баға беріп жатпай-ақ, нобайы келіспеген деген жалпылама түсінікке жүгінетіні байқалады. Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінің соматикалық коды долылықты (саз бет, көк айыл), ұрысқақтықты (қабағы тырысқан, көрінгенмен ұрысқан), салақтықты (майлы қолтық, салпы етек, өсекшілікті (кер ауыз, тілінің ілімшігі бар, көнтек ерін, сал бөксе) сүйкімсіз әйел категориясының ең басты компоненттері ретінде көрсетеді.

Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде адам физиологиясының жас ерекшелікке байланысты бейнелі сипаттамасын «Балалық шақ», «Жастық шақ», «Орта жас», «Кәрілік» фразеосемантикалық микроөрістер бойынша жіктеуге болады. Мұнда жас мөлшерінің әр кезеңіне сай адам бойында жүрілетін физикалық және физиологиялық өзгерістерді бейнелі де көрнекі сипаттау соматизмдерді мәдениеттің соматикалық кодына айналдыру процесімен қатарласа жүзеге асырылады. Мәселен, адамның балалық шағы қазақы дүние бейнесінде көгендегі төлдей, жұдырықтай бала, көк өрім, ши борбай, көк қарын (ет алмаған арық), сары қарын жас бала, қызыл шақа, жарда ойнақтаған лақтай, ақ жұмыртқа сары уыз, түн ұйқысын төрт бөлу, бесіктен белі шықпаған, буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, ауызынан ана сүті кеппеген, алақанға салып, аялап өсіру, т.б. фразеологизмдер арқылы сипатталады. Мұндай фразеологизмдердің денотативтік, коннотативтік, метофоралық ауыспалы мағыналары астарында қазақтың сәби күтіміне, баланы өсіру тәжірибесіне, бала денсаулығына қатысты ой

тұжырымдары, сондай-ақ жас бала мен жас төл, жаңа шыққан көк балауса, құстың балапаны арасындағы ассоциацияға негізделген танымдық әрекеті жатады.

Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде «Жастық шақ» фразеосемантикалық микроөріс бой жету, бой түзеу, мұрты тебіндеу, мұртына ұстара тиді (азамат болды, есейді), мау тарту, ес кіру, ес тоқтату, сақалы шығып жат болу, салиқалы қыз болу, он үште отау иесі, ат жалын тартып міну, уыздай жас, он екі де бір гүлі ашылмаған, шүйке бас т.б. фразеологизмдермен сипатталады. Мұнда ес, ақыл квазиоргандарының қатысуымен жасалған ес кіру, ақыл тоқтату фразеологизмдері жалпы ержету процесіне қатысты гендерологиялық жіктеліссіз қолданылатын болса, қазақы дүние бейнесінде бойдың сұңғақтануы, дененің толысуы, мұрттың тебіндеп шығуы адам ағзасының жетілу, толысу кезеңінің ең маңызды компоненттері ретінде көрініс береді. Демек адам физиологиясының жастық шақ фразеосемантикалық өрісіне байланысты «қарабайыр» интерпретация бойынша қыз бала организмнің пісіп жетілуін көрсетуде бой (бой жету, мау тарту, балиғатқа толу), ал ер баланың кәмілет жасқа келуін меңзеуде мұрт (мұрты тебіндеді, мұртына ұстара тиді) соматизмдерінің актуализациялануы айрықша екені байқалады.

Дүниенің қарабайыр бейнесі орта жасты «адамның өмірлік іс-тәжірибесінің жинақталып, қорытылған кезі» (тіс қаққан, кәрі тарлаңыстық-суықты көп көрген, азу шалды), «адам бойында физиологиялық өзгерістер басталатын адам өмірінің белгілі бір белесі» ретінде кезеңге шығу деп атап көрсетете отырып, оның «сыртқы белгісіне» сақал-мұрттың, самайдың, шаштың ағара бастауын (самайын боз қырау шалды, шашына қырау түсе бастау, көк сақал, бурыл тартты, шар тартты), бет әлбетті әжім торлап, бет терісінің көнетоздануын (ажары кету, ажары таю, кексе тарту), көздің түсі оңып, жанардың өткірлігінен айырылуын (көздің нұры таю), «ішкі» белгісіне ақыл-ой, күш-қайраттың әбден толығып толысуын (кемелге жетті, кемеліне келді, күш-қуаты толысты) алады.

«Кәрілік» қазақтың қарабайыр дүние бейнесінде адамның «қаруы қайтып, қуаты тайған кез» тұрғысынан сипатталып, оның символына ақ түс алынады. Бұл жағдайда «ақ» түс: адам шашының, сақал-мұрттың тұтастай ағаруы мен кәрі адамның даналығын, ақыл-парасатын, жас ұрпақ алдындағы қадір-қасиетін білдіреді. Қарт адамның талай оқиғалардың куәгері болуы (көне көз), сақалының ағаруы (ақсақал), тісінің сарғаюы (ақсақалды, сары тісті), организмдерінің ескіруі (кәрі буын, кәрі құлақ, күлге шөккен кәрі бура, кәрі шөңге), көру қабілетінің төмендеуі (көзінің нұры тайды, көз жанары суалды) сияқты физикалық және физиологиялық өзгерістердің белгісі арқылы сипатталатын «Кәрілік» фразеосемантикалық өрісіне адамның осы кезеңі о дүниемен, өліммен

байланысты болатынын білдіретін соматикалық фразеологизмдер де енеді. Мысалы: бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, кәрі қойдың жасындай жасы қалу, асарын асып, жасарын жасаған т.б.

Адамның әр түрлі өмірлік жағдаяттардағы қимыл-қылығындағы, бет-әлпет, кескін-кейпіндегі өзгерістердің суретті сипаттамасы бір жағынан адамның көңіл-күй, ішкі сезім-әрекетін бейнелеп, адам психикасының симптоматикалық жүйесін құраса, екінші жағынан дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагменті арқылы сомдалатын «сыртқы адам» портретінің құрылымына енеді. Мысалы: құлағының ұшына дейін қызарды, бетінен оты шықты- «қатты ұялды», қабағы қарс түйілді, түгі сыртына шықты, шеке тамыры адырайды - «ашуланды», көзі шарасынан шықты- «қатты қорықты», бетінен боздағы шықты «қалтырап тонды», жақ жүні үрпиді, сұры қашты – «жүдеп қалды», бетінде қан-сөл жоқ - «аппақ, құп-қу» т.б.

Адамның физикалық шаршауын сипаттауда «қарабайыр» сана физикалық ауыртпалық түсетін адамның дене мүшелері қол, аяқ, табан сияқты соматикалық компоненттері бар фразеологиялық бірліктерге жүгінеді. Мысалы, қолы қалтырау, қолының қары талу, аяғын ала алмау, балтыры сыздау т.б.

Демек дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментін қалыптастыратын адамның ішкі сезім жағдайы мен жеке басының қасиет-қадірінің сыртқы көрінісі туралы ұғым-түсініктер жиынтығы «адамның ішкі жан дүниесі мен сыртқы әлемінің (физикалық) бірлігі, біртұтастығы» идеясын көркем тұрпатта суреттеп, бейнелейтінімен ерекшеленеді. Сондықтан адамның жүріс-тұрысы, қимыл-қылығы, іс-әрекеті, бет-әлпеті, сөйлеу әрекеті т.б.арқылы көрініс беретін адамның ішкі әлемінің «симптоматикасының» тілдік бейнесі және адамның «қарабайыр анатомиясы мен физиологиясы» мен «қарабайыр физиономиясы» туралы тілде бекіген білім қорын зерделеуде соматикалық фразеологизмдер «адам және оның ортасы» аралық байланыстың соматикалық коды ретінде жұмсалады.

Адамның психологиялық жағдайының, сезім күйінің адам бойында жүрілетін физиологиялық процестермен тығыз байланысы дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде екі жақты көрініс табады. Мұнда соматикалық фразеологизмнің ішкі формасында образ түрінде орнығатын физиологиялық процесстің сипаттамасы біртіндеп адамның психологиялық жағдайының бейнелі атауына айналады. Басқаша айтқанда адамның белгілі бір сәттегі ішкі сезім күйін атау оның сыртқы симптоматикасының суретті сипаттамасымен қатар жасалады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің соматикалық фразеологиясы этностың өмір сүретін құндылықтар әлемінің құрамдас бөлігі – адамның өзін-өзі тануына, өзі арқылы айналасын, ортасын, ақиқат шындықты тануға мүмкіндік береді. Тілдің бұл қабаты этномәдениет өкілінің әлемді өзі

арқылы, өзінің ішкі болмысы мен сыртқы келбеті арқылы қабылдауын, тануын, пайымдауын суреттейді, қоршаған ақиқат болмысты адамның «қарабайыр анатомиясы» мен «қарабайыр физиологиясы» туралы ұғым-түсініктер арқылы моделдеуін көрсетеді. Сонымен тілдік дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде соматикалық модельдер арқылы сомдалатын адамның қарабайыр «анатомиясы» мен «физиологиясын» – «ішкі жан дүниенің» ақыл, ес, елес, көңіл, жігер, жан т.б. реалды емес «мүшелерінен», сан алуан психикалық реакциялар мен көңіл-күйдің туындауын, пайда болуын және көрініс беруін қамтамасыз ететін адамның тәндік жүйесінен, сондай-ақ адам денесіндегі бас, көз, мұрын, ерін, тіл, тіс, жақ, мойын, кеңірдек, алқым, қол, жүрек, бауыр, қан, ми, сіңір, тамыр, сүйек, аяқ, тізе т.б. реалды органдардың біртұтастығынан тұратын күрделі жүйе деп түсінуге болады. Мұндай адам бойындағы реалды және реалды емес квазиоргандардың қатысуымен жасалған стереотиптік тілдік моделдер мен образдар адамның ішкі және сыртқы әлемінің тілдік бейнесін сомдайды. Оларды ой «сүзгісінен» қайтадан өткізіп, дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінің соматикалық коды ретінде қарастыру көнерген ұғым-түсініктердің образды-ассоциативтік және прагматилистикалық күшін бағамдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Геляева А. И. Человек в языковой картине мира. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2002. – 177 с.
- 2 Козлова Т.В. Идеографический словарь фразеологизмов с названиями животных. – Москва, 2001. – 207 с.
- 3 Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: Фил.ғыл.докт.диссерт.–Алматы, 1998. – 292 б.